

Het LISA-model: Gestructureerde gesprekken over ervaringen van contingentie en ultieme levensdoelen

RENSKE KRUIZINGA

SAMENVATTING

De narratieve identiteitstheorie gaat er vanuit dat de eigen identiteit wordt gevormd met behulp van verhalen. Wanneer het iemand niet goed lukt om een bepaalde gebeurtenis te plaatsen in het eigen levensverhaal dan spreken we van een ervaring van contingentie. Contingentie betreft de ervaring dat een gebeurtenis ook niet of anders had kunnen gebeuren, ze is noch een onmogelijkheid, noch een noodzakelijkheid. Deze ervaring kan nog versterkt worden wanneer het afbreuk doet aan iemands persoonlijke levensdoelen. Zo kan een gebeurtenis, bijvoorbeeld een ernstige ziekte, waardoor iemand afhankelijk wordt van anderen, moeilijker te plaatsen zijn voor iemand die streeft naar onafhankelijkheid. In de interviewmethode waarmee binnen de LISA-studie gewerkt wordt, staan twee onderwerpen centraal: ervaringen van contingentie en ultieme levensdoelen. Via een semigestructureerd interview wordt er ingegaan op specifieke levensgebeurtenissen en de interpretatie hiervan. Door middel van twee gestructureerde gesprekken krijgt de geïnterviewde inzicht in het eigen leven. Daarnaast geven deze gesprekken ook inzichten voor het domein van de religiewetenschap door persoonlijke belevingen en interpretaties van gebeurtenissen te kunnen plaatsen in een groter geheel.

Trefwoorden: ervaringen van contingentie, ultieme levensdoelen, spiritualiteit, kanker, kwaliteit van leven

---

‘Het is voor mij dat je toch even terug kijkt, van wat is er nou eigenlijk allemaal gebeurd? En hoe kijk je er tegenaan? Ik denk dat we dat te weinig doen. We zijn veel te veel met de toekomst bezig, ik in ieder geval. Ik vond het heel goed in ieder geval. Absoluut geen spijt van dat ik “ja” gezegd heb.’ (man 51 jaar)

Dit citaat is afkomstig van een patiënt die is geïnterviewd door een geestelijk verzorger met behulp

van een semigestructureerd interviewmodel. Na afloop van het eerste gesprek vraagt de geestelijk verzorger: hoe heeft u het gesprek ervaren? Dan blijkt dat het de patiënt goed heeft gedaan om eens gestructureerd terug te kijken op zijn leven. Het zijn misschien herkenbare woorden, momenten waarop de geestelijk verzorger wordt bevestigd in het werk dat deze doet. Woorden die raken aan de kern van het vak: mensen de ruimte en mogelijk-

heid geven om te reflecteren op wat van waarde is.

Deze reflectie kan natuurlijk op verschillende manieren op gang worden gebracht, in de LISA-studie¹ gebruiken wij hiervoor een gestructureerd interviewmodel dat ingaat op levensgebeurtenissen en levensdoelen. De reden waarom we denken dat een gestructureerde reflectie op levensdoelen en ervaringen van contingentie een positief effect zou kunnen hebben op algemeen welbevinden komt natuurlijk niet zomaar uit de lucht vallen. Theoretisch gevulde begrippen als narratieve identiteit, ervaringen van contingentie, funderende werkelijkheid, ultieme doelen en congruentie liggen aan het model ten grondslag.

Alvorens het interviewmodel te beschrijven zullen voornoemde begrippen die samen het theoretisch kader onder het model vormen, theoretisch belicht worden.

NARRatieve IDENTITEIT

We vertrekken vanuit de overtuiging dat narratieve identiteitsvorming een belangrijk aspect is in het interpreteren van gebeurtenissen. Onder narratieve identiteitsvorming verstaan we het vormen van een eigen identiteit met behulp van verhalen. Dat wil zeggen dat de eigen identiteit niet meer samenvalt met structuren als bijvoorbeeld socialist of christen. Bij narratieve identiteitsvorming is de identiteit een ruimer, meer aan verandering onderhevig geheel dat gevormd wordt door de verhalen die de persoon zelf vertelt. De hernieuwde aandacht voor narrativiteit is te plaatsen tegen de achtergrond van onze hedendaagse maatschappij. Na het verdwijnen van de strakke structuren en systemen, de ontzuiling in Nederland, is de vraag opgekomen of er een interpretatiekader gevonden kan worden waarin men het eigen bestaan kan duiden, of dat de verschillende sociale verbanden een overkoepelend systeem onmogelijk maken (Ganzevoort, 1998). Met de komst van het laatmoderne tijdperk wordt er niet langer meer vertrouwd op algemene regels, wetten, ideologieën, religies die, of een verlicht verstand dat voorschrijft hoe de wereld is en hoe een mens zou moeten leven. Ware kennis kan niet meer bereikt worden door het volgen van een recept, omdat ware kennis niet meer bereikt kán worden. De geschiedenis van het denken zelf brengt ons uiteindelijk tot de conclusie

dat de antwoorden alleen in gesprek met anderen gezocht moeten worden. Het nieuwe denken zoekt niet om te *Begreifen*, maar wil het pluralisme van de werkelijkheid in tact laten door haar te *Verstehen*, door met haar in relatie te treden, in dialoog (Heering, 1976). Volgens de filosoof Rorty is dialoog de enige weg die genomen kan worden om de wereld beter te begrijpen (Kayzer, 2007). Hij stelt dat kennis niet meer te rechtvaardigen is via de zintuiglijke waarnemingen. Kennis is voor hem het resultaat van algemene discussie en conversatie. Conversatie moet leiden tot het beter begrijpen van anderen en het verbeteren van het lot van de mensheid als geheel. Ook Lyotard ziet geen algemene waarheid meer voor ogen. Hij stelt de vraag welk denken in staat is om Auschwitz onder te brengen in een algemeen, empirisch of speculatief proces dat zich beweegt naar de universele emancipatie (Veerman, 1988). Anders gezegd: is de tijd van de 'grote verhalen' niet daadwerkelijk voorbij? En als dat zo is, dan lijkt er weinig ruimte over te blijven voor een religieuze traditie als het christendom en schijnt slechts een keuze te resten tussen fundamentalisme en relativisme (Ganzevoort & Visser, 2007). Tegen deze achtergrond is de hernieuwde aandacht voor verhalen te plaatsen. De narratieve beweging is al geruime tijd van belang in verschillende disciplines in de sociale wetenschappen en sinds de tweede helft van de twintigste eeuw is het ook een belangrijk perspectief geworden in het veld van de theologie en religiewetenschappen. Ook binnen de hulpverlening wordt narrativiteit gebruikt. De *social workers* White en Epston hebben een model ontwikkeld voor narratieve therapie waarin niet wordt gevraagd of verhalen waar of niet waar zijn, maar of de verhalen die iemand vertelt het hem of haar mogelijk maken om zijn of haar leven te leven. Het doel van de therapie is dan om verhalen af te breken die beklemmend werken en nieuwe verhalen te maken die levensvatbaar zijn (Ganzevoort, 2012).

Een filosoof die belangrijk is geweest voor de hernieuwde aandacht voor narrativiteit is Paul Ricoeur (1913-2005). Hij stelt dat de mens probeert om zijn eigen reactie op levensgebeurtenissen te reconstrueren. In de meeste gevallen vertelt hij aan anderen wat er gebeurd is en hoe hij hierop heeft gereageerd. Hierdoor plaatst de mens zijn hande-

len in tijd en ruimte en geeft hij gebeurtenissen en zijn reactie daarop een plek in het eigen levensverhaal en daarmee in de persoonlijke identiteit (Ricoeur, 2010). Door deze narratieve interpretatie plaatst hij de gebeurtenis in een 'plot'. Hierdoor krijgt een incident de rol van een betekenisvolle component in een verhaal, het krijgt een begin, een midden en een einde in tijd (Ganzevoort, 2012; Scherer-Rath et al., 2012). Het plaatsen van een gebeurtenis in een voorlopig geordend patroon is een intellectuele prestatie volgens de filosoof en theoloog Crites. Hij schreef: 'we leven onze levens van dag tot dag, maar we begrijpen ons leven als ware het een verhaal. Evenzo zijn onze collectieve identiteit, geschiedenis, en religieuze tradities gestructureerd, als ware het verhalen. Het is een kwestie van het nabootsen of voorstellen van de externe realiteit in onze gedachten en in ons bewustzijn' (Crites, 1971).

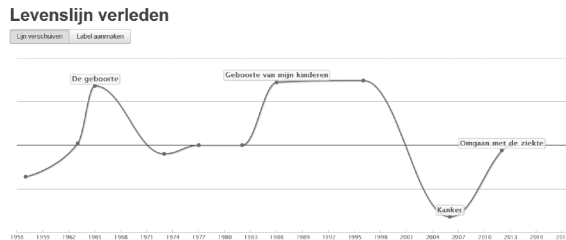
In een traditionele gemeenschap was de contingentie van daden en keuzes ingeperkt doordat elk individu verankerd was in een bindende structuur van sociale, culturele en politieke normen en waarden (Keupp, 1999). Maar in de moderne tijden is de identiteit van mensen niet zo duidelijk bepaald door deze grondstructuren (Taylor, 2007). Toch hebben mensen een vorm van interpretatie nodig om de controle niet te verliezen. Dit immers heeft een negatief effect op hun welzijn (Bandura, 1997). Moderne mensen zijn individuen geworden die hun eigen biografisch verhaal moeten construeren en rechtvaardigen (Ganzevoort & Bouwer, 2007; Von Engelhardt, 2010). Ze moeten hun eigen theoretische structuur creëren waarop en waarin ze de situaties waarmee ze geconfronteerd worden interpreteren. Het creëren van zo'n structuur vereist het maken van een verhaal (Ricoeur, 2010; Straub, 2005). Een verhaal maakt afzonderlijke gebeurtenissen tot een begrijpelijk geheel. Het creëert een samenhang waarbij verleden, heden en toekomst worden gekoppeld aan elkaar en aan de persoonlijke doelen die iemand nastreeft. Het vertellen van een levensverhaal is een creatieve handeling die volgens McAdams betekenis creëert wanneer dit verhaal logica en coherentie brengt in de chaos van het menselijk bestaan (McAdams, 1993). Wanneer het niet lukt een goed levensverhaal te creëren, heeft dat malaise en stagnatie van de ontwik-

keling van de eigen identiteit tot gevolg. Om dit te voorkomen is het van belang om op zo'n manier te reageren dat interpretaties en reacties overeenstemmen met de persoonlijke behoeften, wensen en verwachtingen. In het dagelijks leven brengt dit een constante beoordeling en aanpassing met zich mee. Daarbij houdt men rekening met de contingentie van het leven en creëert men tegelijkertijd nieuwe contingentie (Keupp, 1999; Scherer-Rath et al., 2012). In het licht van de tragiek van de contingentie bestaat juist de noodzaak een competentie te ontwikkelen waarmee mensen in staat zijn om op een flexibele manier te leren omgaan met de uitdagingen van het alledaagse leven. Het ontwikkelen van bewustzijn voor de noodzaak van het creëren van een eigen denk- en handelingskader is hierbij van belang ten einde eigen handelingen beter te kunnen verantwoorden in tijd en ruimte (Scherer-Rath et al., 2012). Om een crisis onder controle te krijgen, is het construeren van verhalen onvermijdelijk. We beschrijven wat er gebeurt om het te kunnen begrijpen.

Verhalen vertellen lijkt een onontkoombare reactie op ziekte. Het narratief over een chronische ziekte is nooit af, de verteller zit midden in het verhaal (Murray, 1999). Het construeren van verhalen is een continu proces. Het verhaal verandert doorlopend en heeft ook invloed op de verteller. Door het verhaal over de ziekte kunnen zowel de visies op het verleden, op het heden als op de toekomst veranderen (Frank, 2013). De behoefte aan verklarende verhalen is nog sterker wanneer gebeurtenissen dwingen tot een geheel nieuwe verhaallijn. Specifieke levenscrises, zoals de diagnose van een ziekte, kunnen keerpunten in het leven worden. Zulke gebeurtenissen kunnen het startpunt zijn van reflectie en evaluatie over wie we zijn en waar we heen gaan. Kort gezegd is narratieve identiteitsvorming belangrijk omdat mensen zin geven aan de wereld om zich heen door in het verhaal waarnemingen te ordenen en samenhang te creëren (Crossley, 2000). Bij deze handeling (het construeren van een verhaal) willen wij aansluiten door actief het kader te scheppen waarin dit verhaal wordt verteld en zelfs als de vragen hiervoor geformuleerd te hebben, om zo vanuit de narratieve traditie de zingevingaspecten er actief in te bouwen.

Concreet betekent dit een vooraf opgesteld inter-

viewmodel met als eerste vraag of de geïnterviewde een eigen levenslijn wil tekenen. Het tekenen van een levenslijn heeft de uitwerking dat het leven als een verhaal wordt gezien en er ook zo over gaat spreken. Hieronder een voorbeeld van een getekende levenslijn en de eerste vragen uit het semigestructureerde interviewmodel.

Figuur 1: Voorbeeld van een getekende levenslijn

Verleden

- Wilt u, zonder er veel bij na te denken, uw eigen levenslijn tekenen vanaf de geboorte tot nu en daarbij de hoogte- en dieptepunten aangeven?
- Wilt u bij elk van de hoogte- en dieptepunten met een trefwoord aangeven wat er is gebeurd?
- Wat vindt u de belangrijkste gebeurtenis?
- Wat maakte dit tot een hoogte- of dieptepunt?
- Kwam de gebeurtenis verwacht of onverwacht?
- Wat maakte het tot een verwachte of onverwachte gebeurtenis?

Figuur 2: Voorbeeld semigestructureerd interviewmodel

ERVARINGEN VAN CONTINGENTIE

Wanneer het iemand niet goed lukt om een ervaring een plaats te geven in het eigen levensverhaal dan spreken we van een contingente gebeurtenis. Elke dag komen mensen in aanraking met onverwachte levensgebeurtenissen. Deze kunnen positief of negatief worden ervaren. Het zijn echter vooral de negatieve situaties die mensen diep kunnen treffen. Deze situaties kunnen verschillen in type (ziekte, ongeval, verlies) en de impact kan afhangen van persoonlijke kenmerken, opvattingen en sociale situatie en ondersteuning. De ervaringen die mensen in deze situaties opdoen noemen wij ervaringen van contingentie. Een ervaring dat alles ook anders had gekund en dus mogelijk maar niet noodzakelijk is (Makropoulos, 2004; Scherer-Rath et al., 2012). Hoewel in principe alle gebeurte-

nissen in het leven kunnen worden beschouwd als contingente gebeurtenissen, zal in de praktijk contingentie worden ervaren wanneer een gebeurtenis ingrijpend is en afbreuk doet aan de persoonlijke doelen in het leven en niet vanzelfsprekend geïntegreerd kan worden in het eigen levensverhaal (Dalferth & Stoellger, 2007).

De ervaring van contingentie is dus de ervaring dat iets noch een noodzakelijkheid, noch een onmogelijkheid is. Contingentie wordt ervaren wanneer het moeilijk is om een gebeurtenis, die in strijd is met iemands ultieme levensdoel, in te passen in zijn levensverhaal. De diagnose van kanker kan zo'n gebeurtenis zijn.

Contingentie was in de antieke wereld pure handelingscontingentie. Ook al was de wereld zelf niet contingent - de wereld had geen andere kunnen zijn - je kon in deze wereld tussen verschillende handelingsmogelijkheden kiezen. De postmoderne tijd wordt vooral gekenmerkt door het groeiende bewustzijn dat mensen in een contingente wereld leven. Het denken en handelen in dagelijks leven zijn niet meer vanzelfsprekend en worden niet meer automatisch bepaald door ordeningsstructuren die een vanzelfsprekende betekenis en normerende invloed hebben. In de postmoderne tijd moeten de denk- en handelingskaders waarmee mensen het handelen kunnen interpreteren en op basis waarvan zij tot een handelingskeuze kunnen komen, door de handelende personen zelf worden ontwikkeld. Hierdoor wordt de mens geconfronteerd met de noodzakelijkheid niet alleen een denk- en handelingskader als 'logos' te volgen, maar ook je eigen 'logos' te creëren (Dalferth & Stoellger, 2007; Scherer-Rath et al., 2012). De dubbele ontkenning in de term contingentie (niet noodzakelijk, niet onmogelijk) bevat twee tegengestelde ervaringen. Aan de ene kant staat het onvoorziene, dat verwijst naar ongeluk, willekeur, het onverwachte en zinloosheid. Aan de andere kant verwijst het naar een gebied van creativiteit, het geeft ruimte om beslissingen te nemen en te handelen (Schwermer, 2008). Contingentie stelt mensen in staat om een betekenisvolle relatie te scheppen binnen hun eigen context van het leven waar ze met situaties geconfronteerd worden. Betekenisvol houdt in: op zo'n manier handelen dat het een logische en aannemelijke verbinding vormt

met het handelen in het verleden, maar ook met de verlangens, wensen en behoeften voor de toekomst (Scherer-Rath, Van Der Ven, & Felling, 2001; Scherer-Rath, 2004). Dit betekent dat ervaringen van contingentie ruimte bieden aan het individu om te reageren op die nieuwe onverwachte situatie. Het biedt kansen en mogelijkheden om te handelen, daarom is het belangrijk om bij deze ervaring stil te staan en hiervan bewust te worden.

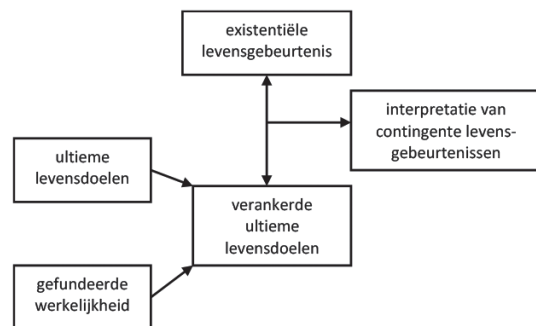
In het interviewmodel wordt dit bewustwordingsproces in gang gezet door te vragen naar concrete levensgebeurtenissen die de geïnterviewde het meest geraakt hebben. De vervolgvraag over het (on)verwachte aspect van deze gebeurtenis, zet nog eens extra stil bij het contingentie-idee. Vervolgens wordt er doorgedaan op de drie ervaringen die het meest impact hebben gehad, de ervaringen van contingentie vormen daarom het uitgangspunt van het model.

GEFUNDEERDE WERKELIJKHEID EN DE INTERPRETATIE VAN GEBEURTENISSEN

Wanneer er gesproken wordt over deze ervaringen van contingentie komen er vaak directe of impliciete verwijzingen naar de gefundeerde werkelijkheid. Een gefundeerde werkelijkheid heeft te maken met de onderliggende grond waarop waarden en doelen van mensen zijn gebaseerd. Ultieme levensdoelen kunnen voortkomen uit een gefundeerde werkelijkheid. Deze gefundeerde werkelijkheid kan een transcendente werkelijkheid zijn (hogere macht, persoonlijk of onpersoonlijk) of een immanente realiteit (natuur, kosmos, mensen) (Ward, 2004). Ultieme doelen verwijzen vaak impliciet naar de gefundeerde werkelijkheid. Vanuit de theorie van Emmons en Frijda, waarbij het gaat om 'bronbelangen' of 'ultimate concerns', zetten we de stap verder naar wat die bron is, waar het ultieme in de doelen op gebaseerd is. Dan komen we uit bij een algehele levensopvatting die de mens bezit. Vaak zijn mensen zich hier niet bewust van, maar onderliggend kan de gefundeerde werkelijkheid een belangrijke rol spelen in de verankering van ultieme levensdoelen waardoor deze meer stabiel zijn. De gefundeerde werkelijkheid gaat over welk fundament eraan ten grondslag ligt, dat de reden is voor hoe mensen gebeurtenissen ervaren en welke ultieme doelen ze stellen. Ultieme doelen komen

niet zomaar uit de lucht vallen, ze komen ergens vandaan, ze zijn geworteld in een belangrijke werkelijkheid. Het is van belang om stil te staan bij de onderliggende werkelijkheid waar een patiënt zijn doelen en waarden op baseert, juist omdat men zich hiervan vaak niet bewust is.

Wanneer er een gebeurtenis in het leven van iemand plaatsvindt, verwerkt hij dit op een bepaalde manier. De gefundeerde werkelijkheid speelt een rol bij de verankering van ultieme levensdoelen in iemands leven. De relatie tussen de gebeurtenis en het ultieme levensdoel bepaalt de manier waarop een ervaring geïnterpreteerd wordt. Wanneer een persoon de wereld ziet als een plek die hij zelf kan maken tot wat hij wil, waarin hij honderd procent verantwoordelijk is dan heeft dit invloed op de manier waarop hij gebeurtenissen interpreteert. In eerste instantie spelen ultieme levensdoelen een belangrijke rol in het interpreteren van gebeurtenissen. Wanneer iemand bijvoorbeeld zelfstandigheid als ultiem levensdoel heeft en een ander heeft goede familiebanden als ultiem levensdoel, dan zullen beiden de gebeurtenis van 'een afhankelijk makende ziekte' anders interpreteren. Het interpreteren van gebeurtenissen is hieronder schematisch weergegeven.

Figuur 3: model om de interpretatie van levensgebeurtenissen te reconstrueren (Van den Brand 2013)

Het instrument dat in het interviewmodel wordt gebruikt om de patiënt de gebeurtenis opnieuw te laten interpreteren, is ontwikkeld door Scherer-Rath (Scherer-Rath, 2013). Dit instrument is het ADCL-schema, dit staat voor Aspecten en Dimensies van Contingente Levensgebeurtenissen,

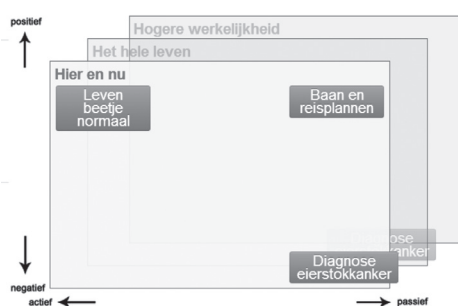
en komt voort uit onderzoek naar inhouden van gesprekken met geestelijk verzorgers. Het instrument gaat er vanuit dat in de interpretatie van contingente levensgebeurtenissen, de gebeurtenis als actief of passief kan worden ervaren. Een actieve interpretatie impliceert dat de betreffende persoon de gebeurtenis als een actieve poging beschouwt om eigen doelen te kunnen bereiken. Een passieve interpretatie betekent dat de gebeurtenis de betreffende persoon overkomt en in die zin als iets wordt gezien dat je toevalt. Vervolgens kan een gebeurtenis als positief of negatief worden ervaren. Positief betekent dat de gebeurtenis het bereiken van een doel bevordert. Negatief betekent dat de gebeurtenis het bereiken van een doel belemmert. De positieve en negatieve interpretaties kunnen betrekking hebben op drie dimensies van het menselijke denk- en handlingsbereik:

- situationeel: de gebeurtenis heeft een effect voor de betreffende persoon in de concrete situatie;
- existentieel: de gebeurtenis overstijgt de situationele betekenis en heeft voor de betreffende persoon een effect op zijn gehele bestaan in tijd en levensruimte;
- religieus/spiritueel: de gebeurtenis overstijgt de situationele en existentiële betekenis en heeft voor de betreffende persoon een effect op het wereldbeeld waardoor de existentiële betekenis een transcendente - het immanente overstijgende - vorm krijgt, dit leidt tot het ADCL-schema.

Volgens Frijda (2007) is de waarneming en interpretatie van een levensgebeurtenis afhankelijk van een conflictrelatie tussen de betreffende gebeurtenis, waarmee een persoon wordt geconfronteerd en de centrale eigen belangen die als gebeurtenissen het keuzeproces van mensen aansturen. Levensgebeurtenissen raken aan emoties die waarderingen tot uitdrukking brengen van gebeurtenissen die po-

sitief of negatief raken aan de bronbelangen van mensen (Frijda, 1988). Dit vaak onbewuste waardeoordeel is een centraal onderdeel van de menselijke identiteit op basis waarvan mensen kunnen reageren op onverwachte situaties (Baumeister, 1991). Volgens Frijda zijn er instrumentele levensdoelen om meer fundamentele doelen te bevredigen (Frijda, 1988). Ultieme levensdoelen worden hier als einddoelen opgevat die weer als onderdeel van een finaal model te begrijpen zijn. De interpretatie van gebeurtenissen heeft daarom dus alles te maken met onderliggende waarden en doelen. Het gaat er niet alleen om hoe iemand een gebeurtenis heeft beleefd, maar ook hoe deze gebeurtenis in verband staat met zijn doelen en uiteindelijk zijn funderende werkelijkheid.

Om achter deze funderende werkelijkheid, waarop de interpretatie van gebeurtenissen steunt, te komen, kan er gevraagd worden naar wie of wat verantwoordelijk was voor het plaatsvinden van de gebeurtenis. Ook de persoonlijke levensdoelen die geformuleerd worden in het vervolg van het gesprek kunnen aanleidingen zijn om de achterliggende levensovertuiging bloot te leggen en scherper te krijgen. Hiervoor helpt ook de indeling in categorieën, wanneer de interpretatie van gebeurtenissen visueel gemaakt wordt kan dit de reflectie stimuleren en zelfs het vervolg denken en/of handelen beïnvloeden.

Figuur 4: Voorbeeld overzicht gebeurtenissen

Tabel 1: Aspecten en Dimensies van Contingente Levensgebeurtenissen ADCL-schema (Scherer-Rath et al., 2012).

	SITUATIONEEL		EXISTENTIEEL		RELIGIEUS/SPIRITUEEL	
	Positief	Negatief	Positief	Negatief	Positief	Negatief
ACTIEF	Prestatie	Falen	Plicht	Schuld	Roeping	Zonde
PASSIEF	Geluk	Ongeluk	Geschenk	Tragiek	Genade	Verlatenheid

Dit overzicht wordt gebruikt in het tweede gesprek om de gebeurtenis opnieuw te bekijken aan de hand van verschillende niveaus en aspecten. Juist wanneer één gebeurtenis verschuift van bijvoorbeeld actief naar passief of van negatief naar positief is het interessant om dit aan de orde te stellen in het gesprek. Het overzicht is niet normatief bedoeld maar echt als gereedschap waarmee de reflectie wordt geholpen.

ABSTRACTE EN ULTIEME LEVENSDOELEN

Het laatste begrip dat in de studie wordt gehanteerd zijn levensdoelen. De doelen die iemand stelt geven aan wat van waarde wordt geacht in het leven, waar de motivatie vandaan komt om bepaalde dingen te doen of juist te laten. In relatie tot gebeurtenissen geven levensdoelen inzicht in waar spanningen kunnen ontstaan. De doelen waar mensen naar streven zijn vaak impliciet (Emmons, 1999, 2005). Wanneer direct op de man af gevraagd wordt wat iemands levensdoelen zijn zal er waarschijnlijk niet snel een antwoord komen. In het licht van het hele leven met de verschillende gebeurtenissen en ook met oog op de toekomst zijn deze doelen vaak beter te formuleren. Daarom hebben we gekozen om dit gedeelte aan het einde van het gesprek te onderzoeken.

Het idee dat verschillende levensdoelen te maken hebben met persoonlijk welbevinden komt van Emmons. Hij heeft in zijn onderzoeken methodologische aangetoond dat samengestelde persoonlijke doelen als een voorspelling kunnen gelden voor het psychologisch en lichamelijk welzijn. Handelingen zijn sterk gecontextualiseerd en verwijzen naar wat de persoon doet, maar doelen zijn bredere onderliggende bronnen die meer verwijzen naar hoe de persoon is (Emmons, 1992). Hoe mensen reageren op levensgebeurtenissen en het verhaal wat mensen hierover vertellen, stoelt op de levensdoelen. Deze - vaak intrinsieke - doelen kunnen in een narratieve reconstructie van het eigen levensverhaal aan het licht worden gebracht. Hierin kan tot uitdrukking komen wat iemand intrinsiek van waarde vindt (Deci, 2000; Frijda, 1988) en dit kan vervolgens positieve invloed hebben op het psychisch en fysiek welzijn (Emmons, 1992; Little, 1989).

Levensdoelen zijn hiërarchisch geordend. Een

doel kan in dienst staan van een ander doel, die weer in dienst staat van een ander doel. In dit netwerk van persoonlijke doelen spelen ultieme doelen een belangrijke rol. Deze ultieme doelen zijn de belangrijkste doelen waar mensen naar streven. Ze geven continuïteit, stabiliteit en richting aan de hiërarchie van doelen. Ultieme levensdoelen vloeien voort uit de ontwikkeling van competenties, die op hun beurt afhankelijk zijn van individuele talenten, neigingen en ondersteuning door de eigen omgeving (Frijda, 1988). Als gevolg van deze complexe structuur veranderen ultieme levensdoelen niet snel. Directe doelen zijn uitsluitend gericht op extrinsieke aspiraties, zoals financieel succes, materiële bezittingen, sociale erkenning en beroemdheid. Ultieme levensdoelen plaatsen concrete situaties in een persoonlijk denk- en handelingskader dat de kern vormt van de eigen identiteit. Welzijn en levenskwaliteit is onder andere afhankelijk van de mogelijkheid handelingskeuzes te maken vanuit de eigen meer complexe zingevingsstructuur die weer verbonden is aan ultieme levensdoelen. Extrinsieke, instrumentele levensdoelen zijn hiervoor niet geschikt, zij hebben alleen een betekenis voor het actuele moment (Scherer-Rath et al., 2012; Westerhof & Bohlmeijer, 2010).

Om dit netwerk van verschillende doelen inzichtelijk te maken heeft Scherer-Rath een schema ontwikkeld waarin hij doelen onderverdeeld in drie dimensies en vier aspecten (Scherer-Rath et al., 2012). Het onderscheid dat gemaakt wordt tussen de dimensies is gebaseerd op de theorie van Strasser (Strasser, 1977). Deze drie dimensies zijn: pre-intentioneel (het hier en nu), intentioneel (het hele leven) en meta-intentioneel (de hogere werkelijkheid).

- In de pre-intentionele dimensie horen alle eenvoudige intentionele ad hoc beslissingen. De doelen in deze dimensie staan niet in dienst van hogere doelen, maar zijn alleen van waarde in het hier en nu. Ze komen voort uit een bewustwording dat het doel mogelijk vervuld kan worden.
- In de intentionele dimensie wordt het bewustzijn van de mogelijkheid van goed en kwaad in de omgeving toegevoegd. Iemand is zich bewust dat goed of kwaad afhankelijk is van de situatie. Doelen hebben niet meer alleen waarde in het

hier en nu maar hebben een verdere impact op het hele leven.

- De meta-intentionele dimensie is het stadium, waarin abstracte mogelijkheden, ontdekkingen en manieren waargenomen worden die de actuele ervaringswereld overstijgen. Het gaat niet meer om concrete ervaringen in het alledaagse leven, maar het overstijgt het hier en nu en het hele leven.

Deze drie dimensies zijn vervolgens gecombineerd met vier verschillende kenmerken van levensdoelen. De vier aspecten zijn: abstractheid, universaliteit, onvervangbaarheid en onbereikbaarheid. Dit resulteert in een ADUL-schema van 12 cellen: 'Aspects and Dimensions of Ultimate Life goals' (Scherer-Rath et al., 2012).

- Abstractheid

Wanneer in de omschrijving van een doel concreet is aangegeven hoe het streven naar dit doel in het dagelijkse leven wordt verricht is dit niet abstract maar concreet. Het gaat om concreet benoemde situaties en verwijzingen naar concrete situaties, bijvoorbeeld: op mijn vrije dag lekker op de bank zitten met een kopje thee. Een stap verder staat een doel dat niet concreet wordt omschreven, maar ver-

wijst wel naar de realiteit van het dagelijks leven, bijvoorbeeld: veel sporten en goed eten. De laatste vorm in abstractheid is wanneer de omschrijving van het doel abstract is verwoord en het niet direct verwijst naar het dagelijks leven, bijvoorbeeld: ik wil graag gezond blijven dat is de eerste basis voor geluk. Gezond blijven heeft niet alleen met mijn lichaam te maken, maar ook met mijn geest. Geen stress hebben is ook belangrijk voor een gezond leven.

- Universaliteit

Wanneer wordt ontkend dat het doel voor de mensheid als geheel van belang zou kunnen zijn is het doel particulier, bijvoorbeeld: ik denk dat het belangrijk is dat er een aantal mensen is met dit doel. Ik denk dat dit echt een persoonlijk doel is. Als in de omschrijving het doel belangrijk wordt geacht voor de mensheid als geheel is het doel abstract. De verwijzing naar het concrete dagelijkse leven maakt dat het doel gesitueerd is op mesoniveau, bijvoorbeeld: het is voor mij belangrijk om mijn kinderen goed op te voeden, ik wil dat mijn kinderen goede mensen worden. Universaliteit op het macroniveau gaat over de mensheid als geheel. Het nastreven van een levensdoel is een positieve bijdrage aan een betere wereld, bijvoorbeeld: het zou de mensheid ten goede komen, als je kinderen goed vormt zorgt dat voor minder ruzie, oorlog, narigheid.

- Onbereikbaarheid

Als er een duidelijk moment kan worden aangeduid wanneer het doel is bereikt wordt het geschaald als bereikbaar, bijvoorbeeld: er zijn een heleboel dingen gelukt in mijn leven, ik denk dat je gelukkig zijn kunt bereiken, het is niet dat je echt helemaal overloopt, zoals de eerste keer dat je verliefd bent, maar gewoon dat alles op zijn plek valt. De tweede stap is als het doel niet volledig te bereiken, maar het doel ook niet als een eeuwigdurend doel geformuleerd wordt. Er is geen duidelijk moment aan te wijzen waarop het doel bereikt

Tabel 2: ADUL-schema: Aspecten en dimensies van ultieme levensdoelen

	INSTRUMENTEEL		ULTIEM	
	PRE-INTENTIONEEL	INTENTIONEEL	META-INTENTIONEEL	
ABSTRACT	CONCREET Situationeel (0 punten)	ABSTRACT existentieel-immanent (1 punt)	ABSTRACT existentieel-transcendent (2 punten)	
UNIVERSEEL	PARTICULIER Micro-niveau (0 punten)	UNIVERSEEL Meso-niveau (3 punten)	UNIVERSEEL Macro-niveau (4 punten)	
VERVANGBAAR	VERVANGBAAR middel om iets anders te bereiken (0 punten)	ONVERVANGBAAR tussenliggend doel (5 punten)	ONVERVANGBAAR uiteindelijke doel (6 punten)	
BEREIKBAAR	BEREIKBAAR verdwijnt wanneer bereikt (0 punten)	ONBEREIKBAAR kan vernieuwd worden (7 punten)	ONBEREIKBAAR eeuwig durend (8 punten)	

zou kunnen worden, bijvoorbeeld: nu mijn kat is overleden heb ik niet meer de zorg voor het dier in huis, maar ik mis nu wel wat, misschien neem ik nog een nieuw huisdier. De laatste cel beschrijft een doel dat eeuwig kan worden nagestreefd, het doel is nooit volledig te bereiken. Het doel blijft ook altijd belangrijk in het leven van de respondent, bijvoorbeeld: ik wil me altijd blijven ontwikkelen, je bent nooit uitgeleerd.

- Onvervangbaarheid

Doelen die vervangen kunnen worden door een ander doel krijgen het stempel ‘vervangbaar’. Dit zijn vaak doelen die op dit moment belangrijk zijn, maar in een ander stadium van het leven niet meer, bijvoorbeeld: ik zou het ongetwijfeld kunnen vervangen door een ander doel, maar voor mij is het nu het belangrijkste doel, ik kan me een leven voorstellen zonder dit doel. Wanneer het doel niet te vervangen is door een ander doel maar ook geen uiteindelijk doel is krijgt het het stempel tussenliggend doel. Dit doel is nodig om andere doelen te bereiken, bijvoorbeeld: ik vind het heel belangrijk om mijn studie af te maken, dan kan ik daarna voor mijzelf zorgen, voor mij is er geen andere mogelijkheid. Een uiteindelijk doel kan niet vervangen worden en staat ook niet in dienst van een ander doel, bijvoorbeeld: dit doel staat bovenaan en heeft mijn eerste prioriteit om het zo maar te zeggen, dit is mijn basis, voor mij zijn levensdoelen niet zomaar inwisselbaar, voor mijzelf zorgen is het belangrijkste dat er is.

Het toewijzen van de scores aan verschillende doelen doet de geestelijk verzorger in de analyse na het eerste gesprek. Hiervoor gebruikt hij de e-applicatie waarbij het onderscheid er als volgt uitziet.

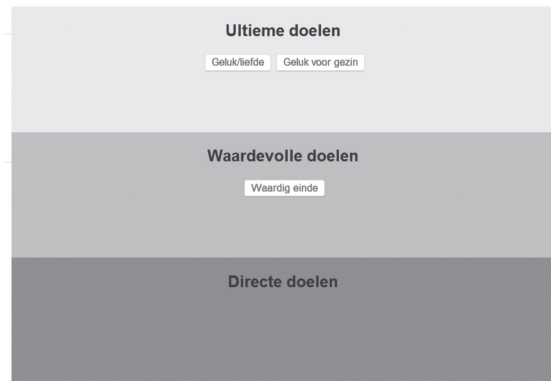
Eigenschappen doel

Het leven accepteren zoals het komt Bijwerken

Concreet	Abstract Existentieel immanent	Abstract Existentieel transcendent
Particulier	Universeel Meso-niveau	Universeel Macro-niveau
Vervangbaar	Onvervangbaar Tussenliggend doel	Onvervangbaar Uiteindelijk doel
Bereikbaar	Onbereikbaar Kan vernieuwd worden	Onbereikbaar Eeuwig durend

Figuur 5: Operationalisatie ADUL-schema in de e-applicatie

In ons model gaat het er niet om hoe de geestelijk verzorger het doel zelf zou beoordelen, maar hoe de patiënt het doel heeft geformuleerd. Op basis van die informatie wordt een doel ingedeeld in een van de cellen. Dit onderscheid in vier verschillende aspecten is voor de patiënt verder niet van belang. Wat wel van belang is bij het stimuleren van de reflectie en het op weg helpen van de herinterpretatie van het levensverhaal, is het onderscheid in de drie niveaus, deze worden dan ook teruggelinkkoppeld aan de patiënt in het tweede gesprek. De uitkomst van de analyse krijgt de patiënt te zien in een versimpeld overzicht.

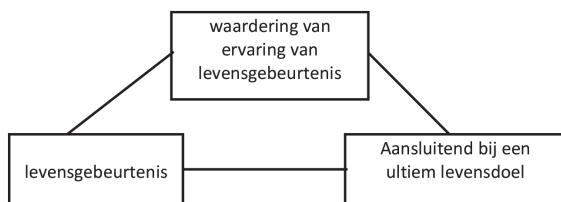

Figuur 6: Voorbeeld verschillende geformuleerde levensdoelen

De geestelijk verzorgers wijzen erop dat het overzicht niet beoordelend bedoeld is, ultieme doelen zijn niet beter dan directe doelen. De ultieme doelen kunnen wel het meeste richtinggevend zijn voor iemands leven, omdat andere doelen in dienst kunnen staan van dit ultieme levensdoel is het goed om dit gevisualiseerd te zien.

CONGRUENTIE

De allerlaatste stap in de interventie is het samenbrengen van levensgebeurtenissen en levensdoelen om de (dis)congruentie te onderzoeken. Congruentie betekent samenhang, het met elkaar overeenstemmen. In ons onderzoek is dat de overeenstemming tussen een levensgebeurtenis, de waardering van een levensgebeurtenis en een ultiem levensdoel. Dit is schematisch te vatten in onderstaand schema.

Figuur 7: Relatie tussen levensgebeurtenis, waardering van ervaring van gebeurtenis en aansluitend bij een ultiem levensdoel

In het kader van de narratieve reconstructie van de interpretatie van levensgebeurtenis zijn er twee mogelijke manieren van congruentie:

(+) er is sprake van congruentie wanneer een levensgebeurtenis als hoogtepunt wordt ervaren en deze ervaring vanuit een ultiem levensdoel kan worden verklaard omdat de levensgebeurtenis het streven bevordert om het levensdoel te kunnen bereiken.

(+) er is sprake van congruentie wanneer een levensgebeurtenis als dieptepunt wordt ervaren en deze ervaring vanuit een ultiem levensdoel kan worden verklaard omdat de levensgebeurtenis het streven belemmert het levensdoel te kunnen bereiken.

(-) er is sprake van incongruentie of de mate van congruentie is niet te bepalen omdat er geen relatie tussen de waardering van de ervaring van een levensgebeurtenis en een ultiem levensdoel te beschrijven is.

Onze hypothese is dat het welzijn en de kwaliteit van leven van mensen in het dagelijks leven onder andere afhankelijk is van hun competentie om contingente levensgebeurtenissen een plek te kunnen geven in hun levensverhaal. Het toekennen van betekenis aan gebeurtenissen in een levensverhaal met een zekere mate van coherentie, is hierbij van belang (Westerhof & Bohlmeijer, 2010). Congruentie wordt hierbij als een centraal aspect van ordening begrepen. Willen mensen in het dagelijkse leven zinvol kunnen handelen dan moet hun zingevingsconcept ook zinvol in elkaar zitten. Zin betekent hier: bewustzijn van een verband tussen handelingen, wensen, behoeften en gedachten. Het zin-concept (plot) is het structurerende element van een levensverhaal waarin tot uitdrukking komt hoe mensen zich in tijd en

ruimte verwerkkelijken. Via dit zin-concept komen doelstellingen, wensen, verlangens, behoeften en overtuigingen met elkaar in aanraking of worden zij aan elkaar gerelateerd. Dat betekent dat zij een betekenis respectievelijk zin krijgen en vervolgens het denken en handelen van de betreffende mensen in het dagelijks leven mede bepalen (Berger, 1995; Taylor, Gutmann, Appiah, & Ausma, 1995).

Het laatste deel van de interventie, het zien van de (in)congruentie tussen doelen en gebeurtenissen, is belangrijk omdat hierin gebeurtenissen als het ware een plek krijgen in het geheel van iemands leven. Wanneer er sprake is van incongruentie zou dit te wijten kunnen zijn aan het ontbreken van ultieme levensdoelen die de betreffende persoon in staat stellen onverwachte existentiële ervaringen in het eigen levensverhaal te integreren. Het zoeken van congruentie heeft ook te maken met emoties. Als de persoon oordeelt dat de huidige en de gewenste situatie overeenkomen, dan volgt een positieve emotie; als de persoon oordeelt dat ze niet overeenkomen, volgt een negatieve emotie (Frijda, 1988). In de e-applicatie wordt dat schematisch weergegeven; de klemborden stellen de doelen voor en de gebeurtenissen zijn labels die aan het klembord gehangen kunnen worden.

Figuur 8: samenhang doelen en gebeurtenissen

Wanneer er gebeurtenissen of voornemens zijn die conflicteren met belangrijke levensdoelen is dit een belangrijk punt om op door te praten. Wat betekent het voor een patiënt wanneer door de gebeurtenis 'ongeneeslijk' het doel 'zinvol werken' niet meer nagestreefd kan worden? Deze spanningen kunnen aanleiding zijn voor een lagere kwali-

teit van leven, maar dit bewustzijn vergroten kan vervolgens ook weer de kwaliteit van leven verhogen doordat er nieuwe oplossingen of openingen gezien worden.

Om terug te komen op de ervaring van de patiënt in de inleiding, hij vond het fijn om eens heel bewust stil te staan bij zijn leven. Dit geldt misschien niet voor iedereen op elk moment. Wanneer we erachter komen wie baat heeft bij deze gestructureerde aanpak en waar de waarde precies in zit, kunnen we het model verder aanpassen en toespitsen. Het gebruik van dit model creëert een mooie gelegenheid om deze nieuwe taal te leren kennen die, in ons geval de patiënten gebruiken om te beschrijven wat voor hen van ultieme waarde is, hoe dit samenhangt in een web van gebeurtenissen, relaties en doelen. Dit betekent niet alleen uitgaan van theoretische begrippen en die omzetten in een praktisch model dat gebruik kan worden in de geestelijke zorg. Het is een wisselwerking van theorie naar empirisch toetsen en weer terug. Alleen met goede empirische ervaringen kunnen we modellen toespitsen en aanpassen om zo het effect ervan te vergroten. Dit heeft waarschijnlijk gevolgen voor de praktijk van geestelijke zorg zoals we die nu kennen. Wanneer de roep om professionalisering en profilering van diezelfde geestelijke zorg serieus wordt genomen is dit naar mijn mening een stap in de goede richting.

NOTEN

¹ De LISA-studie is ontstaan uit een samenwerking tussen de afdeling Medische Oncologie van het AMC en de faculteit Filosofie, Theologie en Religiewetenschappen van de Radboud Universiteit. De naam LISA staat voor Life InSight Application studie omdat we hopen dat patiënten door dit onderzoek levensinzicht mogen krijgen. In de studie onderzoeken we het effect van twee gestructureerde gesprekken over levensgebeurtenissen en levensdoelen op kwaliteit van leven bij patiënten met kanker. De gesprekken worden gehouden door geestelijk verzorgers uit verschillende ziekenhuizen die allemaal gebruik maken van hetzelfde semigestructureerde model.

LITERATUUR

Bandura, A. (1997). *Self-efficacy: The exercise of con-*

trol. New York: Macmillan.

- Baumeister, R. F. (1991). *Meanings of life.* New York: Guilford Press.
- Berger, P. L., & Luckmann, Th. (1995). *Modernity, pluralism and the crisis of meaning: The orientation of modern man.* Gütersloh: Bertelsmann Foundation Publishers.
- Crites, S. (1971). The narrative quality of experience. *Journal of the American Academy of Religion*, 39, 291-311.
- Crossley, M. (2000). *Introducing narrative psychology.* Berkshire: McGraw-Hill Education (UK).
- Dalferth, I. U., & Stoellger, P. (2007). Einleitung: Religion zwischen Selbstverständlichkeit, Unselbstverständlichkeit und Unverständlichkeit. In I.U. Dalferth & P. Stoellger, *Hermeneutik der Religion* (Vol. VIII, pp. 295). Tübingen: Mohr Siebeck.
- Deci, E. L., & Ryan, R. M. (2000). The "what" and "why" of goal pursuits: Human needs and the self-determination of behavior. *Psychological Inquiry*, 11, 227-268.
- Emmons, R. A. (1992). Abstract versus concrete goals: personal striving level, physical illness, and psychological well-being. *Journal of Personality and Social Psychology*, 62, 292.
- Emmons, R. A. (1999). *The psychology of ultimate concerns: Motivation and spirituality in personality.* New York: Guilford Press.
- Emmons, R. A. (2005). Striving for the sacred: Personal goals, life meaning, and religion. *Journal of Social Issues*, 61, 731-745.
- Frank, A. W. (2013). *The wounded storyteller: Body, illness, and ethics.* Chicago: University of Chicago Press.
- Frijda, N. H. (1988). The laws of emotion. *American Psychologist*, 43, 349.
- Ganzevoort, R. R. (1998). De praxis als verhaal: Introductie op een narratief perspectief. In R.R. Ganzevoort (Red.), *De praxis als verhaal: Narrativiteit en praktische theologie* (pp. 7-27). Kampen: Kok.
- Ganzevoort, R. R., & Visser, J. (2007). *Zorg voor het verhaal: Achtergrond, methode en inhoud van pastorale begeleiding.* Zoetermeer: Meinema.
- Ganzevoort, R. R. (2012). Narrative approaches. In B.J. Miller-McLemore (Ed.), *The Wiley-Blackwell companion to practical theology* (pp. 214-223). Chichester: Wiley-Blackwell.

- Ganzevoort, R. R., & Bouwer, J. (2007). Life story methods and care for the elderly: An empirical research project in practical theology. In H.-G. Ziebertz & F. Schweitzer (Eds.), *Dreaming the land. Theologies of resistance and hope* (pp. 140-151). Berlin: Lit-Verlag.
- Heering, H. (1976). *Inleiding tot de godsdienstwijsbegeerte*. Meppel: Boom.
- Kayzer, W. (2007). Afl.23: Richard Rorty, Andere staten van bewustzijn [DVD] In W. Kayzer, *Van de schoonheid en de troost*. Hilversum: VPRO.
- Keupp, H., Ahbe., T., Gmür, W., Höfer, R., Mitzscherlich B., Kraus, W., & Straus, F. (1999). *Identitätskonstruktionen. Das Patchwork der Identitäten in der Spätmoderne*. Reinbek bei Hamburg: Rowohlt-Taschenbuch-Verl.
- Little, B. R. (1989). Personal projects analysis: Trivial pursuits, magnificent obsessions, and the search for coherence. In D.M. Buss & N. Cantor (Eds.), *Personality psychology* (pp. 15-31). New York: Springer Verlag. doi: 10.1007/978-1-4684-0634-4_2
- Makropoulos, M. (2004). Contingency aspects of theoretical semantics of the modernity. *Archives Europeennes de Sociologie*, 45(3), 369-399.
- McAdams, D. P. (1993). *The stories we live by: Personal myths and the making of the self*. New York: Guilford Press.
- Murray, M. (1999). The storied nature of health and illness. In M. Murray & K. Chamberlain (Eds.), *Qualitative health psychology: Theories and methods* (pp. 47-63). London: Sage Publications.
- Ricoeur, P. (2010). *Time and narrative* (Vol. 3). (K. Blamey & D. Pellauer, Trans.). Chicago: University of Chicago Press.
- Scherer-Rath, M. (2013). Ervaring van contingentie en spirituele zorg. *Psyche & Geloof*, 24, 184-195.
- Scherer-Rath, M., Brand, J. van den, Straten, C. van, Modderkolk, L., Terlouw, C., & Hoencamp, E. (2012). Experience of Contingency and Congruent Interpretation of Life Events in Clinical Psychiatric Settings: A Qualitative Pilot Study. *Journal of Empirical Theology*, 25, 127-152.
- Scherer-Rath, M., Ven, J. A. van der, & Felling, A. J. (2001). Images of death as perspectives in a life crisis. *Journal of Empirical Theology*, 14, 27-46.
- Scherer-Rath, M. (2004). Pastorale zorg: kritisch pastoraat voor het leven van alledag. In C. Sterkens & J. van der Meer (Red.), *Kerk aan de stadsrand* (pp. 87-106). Budel: Damon.
- Schwermer, O. S., (2008). Das Neue und das Andere: Zum Verhältnis von Kontingenz und Kreativität. In H. Schmidinger & C. Sedmak (Hrsg.), *Der Mensch, ein kreatives Wesen? Kunst, Technik, Innovation*. (pp. 183-203). Darmstadt: WBG.
- Strasser, S. (1977). *Phenomenology of feeling*. Pittsburgh: Duquesne University Press.
- Straub, J. (2005). Telling stories, making history: Toward a narrative psychology of the historical construction of meaning. In J. Straub (Ed.), *Narration, identity, and historical consciousness* (pp. 44-98). Oxford: Berghen Books.
- Taylor, C. (2007). *A secular age*. Harvard: Harvard University Press.
- Taylor, C., Gutmann, A., Appiah, K.A., & Ausma, T. (1995). *Multiculturalisme: de politiek van erkennen nader onderzocht*. Amsterdam: Boom.
- Veerman, D. (1988). *Post-modernisme; politiek zonder vuilnisvat*. Kampen: Kok.
- Von Engelhardt, M. (2010). Biographie und Trauma. In E. Liebau & J. Zirfas (Hg.) *Drama der Moderne. Kontingenz und Tragik im Zeitalter der Freiheit* (pp. 201-230). Bielefeld: Transcript Verlag.
- Ward, K. (2004). *The case for religion*. Londen: One-world Publications.
- Westerhof, G., & Bohlmeijer, E. (2010). *Psychologie van de Levenskunst*. Amsterdam: Boom.

PERSONALIA

Renske Kruizinga is onderzoeker bij Medical Oncology, Academic Medical Centre. Correspondentieadres: Meibergdreef 9, 1105 AZ Amsterdam. E-mail: r.kruizinga@amc.uva.nl.